

*ՌՈՒՐԵՆ ՄԻՐՁԱԽԱՆՅԱՆ
Հայկ. Պետ. Մանկավարժական
համալսարան*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1956-1990 թթ. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)**

Հուշագրությունները դիտվում են պատմության խնդիրներին վերաբերող ոչ առաջնակարգ, բայց բավական կարևոր սկզբնաղբյուրներ: Այդ կարևորությունը կայանում է նրանում, որ դրանք լրացնում և ամբողջացնում են արխիվային սկզբնաղբյուրները և պարբերական մամուլի նյութերը՝ օգնելով լիարժեք կամ վերջնական եզրակացությունների հանգեցնելու՝ պատմական որևէ ժամանակահատվածի վերաբերյալ: Մյուս կողմից էլ՝ հուշագրային սկզբնաղբյուրները շատ են օգնում տվյալ պատմական ժամանակահատվածի խնդիրների վերաբերյալ հայեցակարգային մոտեցումներ մշակելու համար: Ինչու՞ հուշագրությունները չեն դիտվում որպես առաջնային սկզբնաղբյուրներ: Ինչպես ընդունված է ասել, պատճառը մեկն է՝ դրանք չեն կարող զերծ լինել պատմական իրադարձությունների նկատմամբ սուբյեկտիվ մոտեցումներից: Սակայն, միթե՞ սուբյեկտիվիզմի բաժնեջափը բացակայում է արխիվային սկզբնաղբյուրներում կամ պարբերական մամուլում առհասարակ: Այս հարցին դրական պատասխան տալով, անշուշտ, կսխալվենք, քանզի պետք է ընդունենք մի պարզ ճշմարտություն՝ այդ կարգի սկզբնաղբյուրները, որոնք կարող են լինել որոշումներ, արձանագրություններ, նամակներ, հոդվածներ և այլն, նույնպես զրկված են տարբեր անհատների կողմից և նույնպես շատ հարցերի վերաբերյալ ունեն սուբյեկտիվ մոտեցումներ: Ուստի, կարծում ենք, որ երեք տիպի սկզբնաղբյուրներն էլ հավասարաչափ կարևոր են և փոխադարձաբար մեկը մյուսին լրացնող: Պարզապես պետք է գտնել դրանց օգտագործման ընթացքում առաջնայինը երկրորդականից զատելու ճիշտ ձևը: Ընդհանրապես հուշագրությունները որպես սկզբնաղբյուրներ, կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

1. հուշագրություններ, որոնք իրենցից ներկայացնում են իրադարձությունների նկարագրություններ՝ առանց հեղինակի եզրակացությունների և տեսական ընդհանրացումների:

2. հուշագրություններ, որոնք դեպքերի նկարագրությունը իրականացնում են տեսական ընդհանրացումների գույքորոշմամբ:

3. հուշագրություններ, որոնք ներկայացնում են հեղինակի հետ կապված իրադարձությունները և դրանք ներկայացնում են ընդհանուր պատմության ենթախորքի հիման վրա: Նման աշխատությունները որոշ առումով մոտենում են պատմագիտական ուսումնասիրություններին:

Հայաստանի 1956-1990 թթ. մշակութային կյանքի մասին հուշագրությունները հիմնականում վերաբերում են առաջին և երկրորդ խմբին և բավականին մեծաթիվ են:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին վերաբերող հուշագրությունների մեծաթիվությունը չպետք է առաջացնի այն կարծիքը, որ նրանք անպայմանորեն անաչառ են, քանզի հաճախ գրված են ժամանակի Կոմկուսի առաջնորդների նկատմամբ որոշակի վերաբերմունքի հիմքով: Իսկ այդ վերաբերմունքը շատ դեպքերում ծայրահեղական է և համակված ղեկավար անձի դերի նկատմամբ կամ ժխտողականության կամ էլ գերազնահատության մարմաջով: Ուստի, դրանց օգտագործումը պահանջում է շատ նուրբ մոտեցում: Փորձենք գնահատել մեր կարծիքով այդ հուշագրություններից առավել կարևորները: Նախ և առաջ մենք ուզում ենք առանձնացնել Անտոն Քոչինյանին նվիրված հատորը¹: Այն լույս է ընծայել Հայաստանի Ազգային արխիվը: Ընդորում, եթե այս հատորյակը ներառում է նաև փաստաթղթեր և նամակներ, ապա՝ մյուսը² միայն հուշեր:

Հուշերի հեղինակները նույնն են. Անտոն Քոչինյանի ժամանակակիցները: Հուշագիրների թվում են Մուրադ Մուրադյանը, Դիմիտրի Ադաբաշյանը, Սուրեն Օհանյանը, Վարազդատ Հարությունյանը, Վլադիմիր Ղալումյանը, Եղիշե Ասծատրյանը, Հրանտ Ոսկանյանը, Ալեքսան Կիրակոսյանը, Վլադիմիր Մովսիսյանը, Աուրեն Հարությունյանը և ուրիշներ, բոլորն էլ նրա հետ աշխատանքային գործունեությամբ

¹ Քոչինյան Ա., Փաստաթղթեր, նամակներ, հուշեր, Ե., 2003:

² Քոչինյան Ա., Հուշեր նրա մասին, Ե., 2003:

առնչված անձնավորություններ են: Այս հատորյակին արժեք է տալիս այն, որ արխիվային սկզբնաղբյուրներին (փաստաթղթեր, նամակներ) զուգահեռ հրատարակված հուշերը կարծես թե հիմնավորում են դրանց իսկությունը: Նամակները, որոշումներն ու գրությունները՝ կապված մշակութային ոլորտի այս կամ այն բնագավառի հետ իրենց ստեղծման նախապատմությամբ են մեզ մատուցվում: Հատորում տեղ գտած հուշերը, ամրագրված փաստաթղթերով վկայում են, որ խորհրդային համակարգում, տվյալ պարագայում Ա. Քոչինյանը հաճախ անհաղթահարելի խոչընդոտներին ընդդեմ գնալով՝ նպաստում է մեր ազգային մշակույթի զարգացմանը և հառնում է որպես հիրավի բացառիկ հայրենասեր մի կերպար: Արդյունքում նրա ղեկավարած շրջանում «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական» մշակութային արժեքներն այսօր ընկալվում են միայն ու միայն որպես ազգային: Սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը փլուզվել է, իսկ նրա առկայությամբ մեծ ջանքերի գնով ստեղծված մշակութային այս կամ այն արժեքն այսօր մնում է որպես մեր ազգի կարևոր նվաճումներից մեկը: Հուշագրությունների ընթերցումը հանգեցնում է կարևոր եզրահանգման՝ Ա. Քոչինյանի համար բնորոշը ազգասիրությունն էր, ազգապահպանման ծգտումը, որը կարող է դառնալ շատ բարդ խնդիր մշակութային անկման պայմաններում: Թերևս կարելի է բերել մեկ-երկու օրինակներ: Վարազդատ Հարությունյանը իր հուշերում պատմում է վարչապետության շրջանում Ա. Քոչինյանի հետ մի համդիպման մասին, որը վերաբերում էր հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակին հուշարձան կառուցելու խնդրին: Ա. Քոչինյանն է, որ նպաստում է նախընտրելու հուշարձանի այն նախագիծը, որում «երկու բաղադրիչները՝ սուգն ու վերածնունդը մատուցված են ճարտարապետական պարզ ու մատչելի լեզվով»³: Արդյունքում, վեր է խոյանում Ծիծեռնակաբերդի ներկայիս համալիրը, «որը մերօրյա հայկական ճարտարապետության լավագույն ստեղծագործության շարքին դասվեց»⁴:

Ա. Քոչինյանի կառավարման շրջանում էր, ինչպես վկայում է մեկ ուրիշ հուշագիր՝ Վլադիմիր Ղալումյանը, որ ամենքիս աչքի առաջ մեկը մյուսի հետևից հառնում էին գիտության, կրթության, մշակույթի,

³ Նույն տեղում, էջ 88:

⁴ Նույն տեղում:

առողջապահության կենտրոններ, հանգստյան տներ ու բազում այլ կառույցներ⁵:

Նման վկայություններ կարելի է բերել նաև մյուս ժամանակակիրների հուշերից ևս, բայց մեր հոդվածի ծավալը նման հնարավորություն չի տալիս: Անկախ դրանից պետք է շեշտել, որ հիշյալ հատորյակը կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում ինչպես մի բավական երկար ժամանակահատվածի՝ 1952-1974 թթ. պատմական իրադարձությունների, այդ թվում և մշակութային կյանքի ուսումնասիրման համար:

Հուշագրային ժանրի կարևոր սկզբնաղբյուր է Ֆադեյ Աարզայանի աշխատությունը⁶: Վերջինս երկար ժամանակ հանդիսանալով խորհրդային Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահը, իր հուշագրության մեջ ներկայացնում է իր ապրած բարդ և հակասական ժամանակահատվածի պատմությունը: Գրքի «Կյանքի դասեր» անվանումը բավական դիպուկ է, քանզի իսկապես ժամանակաշրջանը զարգանում էր բարդ և արգելքներով լի ճանապարհով: 1977-ից աշխատելով կառավարության ղեկավար (Կարեն Դեմիրճյանի կենտկոմի առաջին քարտուղար հանդիսանալու տարիներին)՝ Ֆ. Աարզայանն իր հուշերում ներկայացնում է Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման հիմնարար ուղղությունները: Բնականաբար, այնտեղ կարևորագույն տեղեկություններ կան նաև մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Ֆ. Աարզայանի գրքում հատկապես ավելի շատ են գիտության զարգացման մասին տեղեկությունները:

Հատկանշական են Ֆ. Աարզայանի հետևյալ տողերը. «Ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը զուգընթաց մենք առաջնահերթ կարևորություն էինք նվիրում կրթությանը և գիտությանը»⁷: Արժեքավոր են նրա տեղեկությունները Երևանի պետական համալսարանի ֆակուլտետների ընդլայնման, նրա գրադարանի վերակառուցման, հանրապետության տարբեր շրջաններում բուհերի մասնաճյուղերի ստեղծման, պոլիտեխնիկական ինստիտուտի նոր համալիրի կառուցման և այլ նվաճումների մասին: Այս աշխատանքները

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Աարզայան Ֆ., Կյանքի դասերը, Ե., 2001:

⁷ Նույն տեղում, էջ 176:

շարունակվում էին ընդհուպ մինչև արցախյան շարժումը, որին հաջորդած իրադարձությունները կիսատ թողեցին համակարգի համալիր ծրագրի իրականացման գործը:

Հաջորդ հուշագրային սկզբնաղբյուրը Կառլեն Դալլաքյանի աշխատությունն է⁸: Գրքի «նախաբանի փոխարեն, կամ ինքս իմ մասին» ներածականում նա հետևյալն է գրում. «Մերժում եմ վատախոսությունները խորհրդային Հայաստանի նվաճումների վերաբերյալ: Հաստատում եմ, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Հայաստանը դարձավ բարձր զարգացած տնտեսության, գիտության, կրթության և մշակույթի երկիր, ստեղծվեց բոլոր ուղղությունների կադրերի մի հզոր բանակ: Չեմ առարկում, որ գաղափարախոսական պահանջները պարտադրվում էին հասարակական գիտություններին, մշակույթին, կրթական համակարգին: Բայց, առարկում եմ կտրականապես, թե իբր այդ պատճառով մենք չենք ունեցել պատմագիտություն, արվեստաբանություն, մշակույթի արժեքներ, բարձր զարգացած սերունդներ»⁹:

Ինչ վերաբերում է գաղափարական պարտադրանքներին, ապա դրանք շատ հաճախ կազմում էին ստեղծագործությունների ձևական կողմը, իսկ բուն բովանդակությունը (օրինակ, պատմագիտական շատ աշխատությունների, գեղարվեստական ստեղծագործությունների և այլն) հաճախ միանգամայն այլ ընկալումների տեղիք էր տալիս: Որպես կենտրոնի գաղափարախոսական հարցերի պատասխանատու՝ Կ. Դալլաքյանն ինքն էր գաղափարախոսական պարտադրանքների մեջ ազգային արժեքային հիմքերի պահպանելու ջատագովը, իսկ դա դյուրին խնդիր չէր, քանզի միշտ պատրաստ կանգնած էին «դաշնակցական» պիտակավորող կեղծ կոմունիստները:

Մեր ուսումնասիրած ժամանակահատվածի համար չափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր է Ալեքսան Կիրակոսյանի հուշագրությունը¹⁰: Գիրքը հատկապես զնահատելի է նրանով, որ հեղինակը, որպես նշանավոր պետական-քաղաքական գործիչ ոչ միայն համոզես է գալիս

⁸ Դալլաքյան Կ., Հուշապատում (ղեմքեր, իրողություններ, մտորումներ), Ե., 1988:

⁹ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁰ Կիրակոսյան Ա., Մայրամուտի շեմին, Ե., 2002:

սոսկ հուշագրի դերում, այլ իր ապրած ժամանակի պատմական իրադարձությունները նաև քննական-վերլուծականի ենթարկելով, կատարում է կարևոր տեսական ընդհանրացումներ: Կարելի է չհամաձայնել հեղինակի որոշ տեսակետների հետ, բայց չի կարելի չընդունել նրա այն եզրակացությունները, ըստ որոնց Խորհրդային շրջանում, մասնավորապես 1960-1980-ական թթ., Հայաստանը համակողմանի վերընթաց էր ապրում: Գնահատելի են Ալ. Կիրակոսյանի եզրակացությունները Ստալինի, Խրուշչևի և այլոց անձերի վերաբերյալ: Դրանք անաչառ են և հիմնավոր: Բայց կարևորն այն է, որ վերջիններիս էության ճիշտ ընկալումը բնութագրական չէ նրա դարձյալ հուշեր թողած այլ ժամանակակիցների համար (որոնց կանդրադառնանք): Որոշ գործիչների հուշերն այն տպավորությունն են հաճախ փորձում ներշնչել, որ Կրեմլում նստածները ոչ թե տոտալիտար համակարգի ջերմեռանդ պահապաններն էին, այլ՝ պարզ, մատչելի, մեծ (Ֆ. Սարգսյանն այդպես է կոչում Կոսիգինին) մարդիկ: Մինչդեռ Ալ. Կիրակոսյանի պարագային այդպես չէ: Նրա գիրքը համակողմանի է ներկայացնում բոլոր այն խոչընդոտները, որոնք գալիս էին Կրեմլից: Բազում են նյութերը Ալ. Կիրակոսյանի գործում մշակութային կյանքի վերաբերյալ: Հենց ինքն իր գրքում հանդես է գալիս մշակութի զարգացման ջատագով դեռևս Հոկտեմբերյանի շրջկոմի առաջին քարտուղար աշխատելու ժամանակներից (1957-1961): Այդ շրջանում է, որ քննության առարկա է դառնում Սարդարապատի ճակատամարտի հուշահամալիրի կառուցման խնդիրը: Նա է առաջարկում Հ. Թուրշյանին գրել Սարդարապատի ճակատամարտի պատմությունը, որը թերևս այսօր այն արժեքը չունի, բայց ժամանակին կարևոր քայլ էր մեր պատմության մի փակ հատվածը լուսաբանելու ճանապարհին: Ալ. Կիրակոսյանը կարևորագույն տեղեկություններ է հաղորդում գեղարվեստական գրականության, պատմագիտական աշխատությունների՝ մասնավորապես մեր ժողովրդի հետ կապված ողբերգական իրադարձությունների (1915 թ. ցեղասպանություն) մասին:

Ալ. Կիրակոսյանի աշխատության մեջ սակավ չեն տեղեկությունները նաև Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների մասին: Հատկապես հետաքրքիր են նրա հայրենադարձության խնդրով Իրան մեկնելու, Իտալիայում 1981 թ. սեպտեմբերին 25-ից հոկտեմբերի 1-ը տեղի

ունեցած հայկական արվեստի մասին միջազգային գիտաժողովին նվիրված հոլշերը: Գնահատելի են նրա գիտաժողովում ունեցած ելույթի հետևյալ տողերը. «Հայ արվեստն ու մշակույթը հին ու հարուստ ավանդույթներ ունի, սակայն, ամեն մի ավանդույթ դառնում է մեռյալ և անօգուտ, եթե չի վերածնվում նոր ժամանակների լույսով և իր մասնակցությունը չի բերում տվյալ ժողովրդի արվեստի նոր առաջընթացին, կենսական նյութեր չի տալիս»¹¹: Այս ընթերցումով էին գործում Ալ. Կիրակոսյանը և իր շատ ժամանակակիցներ՝ նպաստելով հայ մշակույթի 1960-1980-ական թթ. զարգացմանը:

Ինչպես առհասարակ խորհրդային Հայաստանի ցանկացած բնագավառի, այնպես էլ մշակութային կյանքի պատմության համար կարևոր սկզբնաղբյուր է Ստեփան Վարդանյանի աշխատությունը¹²: Ատ. Վարդանյանը վարել է կուսակցական բարձր պաշտոններ՝ Կալինինոյի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար, ՀԿԿ կենտկոմի Գյուղբաժնի վարիչ, ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչ, կենտկոմի գաղափարախոսական բաժնի վարիչ, մինիստրների խորհրդին կից եկեղեցու գործերի գծով խորհրդի նախագահ և այլն: Նրա հիշողությունները գնահատելի սկզբնաղբյուրներ են մի քանի առումներով.

ա) ղեկավար աշխատանքներ կատարելով շրջաններում՝ նա կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում այնտեղ իրականացվող մշակութային քաղաքականության մասին, ցույց է տալիս, որ շրջաններում ևս մշակույթն ու կրթությունը վերելք էին ապրում

բ) հանդիսանալով կենտկոմի գաղափարախոսական բաժնի վարիչ, որի իրավասության մեջ էր մտնում գիտության, գրականության, արվեստի և մշակույթի այլ ճյուղերի գաղափարախոսական վերահսկումը, նա կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում մշակութային հիմնարկների, նրանց ղեկավարների գործունեության վերաբերյալ: Լինելով նաև բանաստեղծ, դրամատուրգ, արձակագիր՝ Ստ. Վարդանյանը հատկապես արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում գրողների և թատերական գործիչների միությունների վերաբերյալ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 163:

¹² Վարդանյան Ստ., Գրիգոր Հարությունյանից մինչև Կարեն Դեմիրճյան, Ե., 2003:

գ) լինելով եկեղեցու գործերի գծով խորհրդի նախագահ՝ նա առնչություններ է ունեցել հայ սփյուռքի հետ, ուստի և տեղեկություններ է հաղորդում Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային առնչությունների մասին: Հարկավ կարելի է վիճարկել նրա որոշ հայեցակարգային մոտեցումները կապված մասնավորապես Ստալինի անձի գնահատականի հետ, բայց դա ամենևին չի խոչընդոտում նրա աշխատության, որպես խորհրդահայ կյանքի մի բավական երկար ժամանակահատվածի վերաբերյալ ունեցող սկզբնաղբյուրային նշանակությունը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակշրջանի հայ մշակութային կյանքի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կարելի է քաղել նաև Միեր Մելքոնյանի գրքից¹³: Նրա հուշերը սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն երեք առումով.

ա) ինֆորմացիա են հաղորդում Հայաստանի տարբեր շրջաններում մշակութային կյանքին վերաբերող իրադարձությունների մասին

բ) գիտության զարգացման վերաբերյալ, քանզի աշխատել է որպես կենտկոմի քարտուղար և երևանի անասնաբուժական-անասնաբուծական ինստիտուտի ռեկտոր:

Քանի որ Մ. Մելքոնյանը մասնագիտությամբ գյուղատնտես էր, նրա հուշերն ավելի շատ վերաբերում են գյուղատնտեսական խնդիրներին: Միսիանի շրջկոմի առաջին քարտուղար եղած ժամանակ նա անդրադառնում է այնտեղ տեղի ունեցած մշակութային իրադարձություններին: Իսկ գիտական նվաճումների վերաբերյալ նրա տեղեկություններն ավելի շատ վերաբերում են բնագիտության ոլորտին: Մ. Մելքոնյանի հուշերը կարելի է դասել ավելի շատ նկարագրական բնույթի հուշագրային սկզբնաղբյուրների դասին:

Հայաստանի շրջաններում մշակութային կյանքի, ինչպես նաև առանձին գործիչների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներ են Յուրի Շշմարիտյանի հուշերը¹⁴: Նա աշխատել է Ստեփանավանի շրջանում նախ՝ որպես թերթի խմբագիր, ՀԼԿԵՄ քարտուղար, ապա՝ շրջկոմի առաջին քարտուղար: Գիրքը իրենից ներկայացնում է ոչ միայն սոսկ հուշագրություն, այլ ներառում է նաև օրագրային գրառումներ, ելույթներ, դի-

¹³ Մելքոնյան Մ., Հուշեր, մտորումներ, Ե., 1997:

¹⁴ Շշմարիտյան Յ., Կյանքին դեմ առ դեմ, Ե., 2003:

մանկարների կերտման փորձեր: Նա ներկայացնում է կրթադաստիարակչական և մշակութային խնդիրների զարգացման ընթացքն այդ շրջանը ղեկավարելու տարիներին, տեղեկություններ է հաղորդում մշակութային հիմնարկների մասին: Արժեքավոր են նաև նրա տեղեկությունները Արուս Ասրյանի, Յակով Խաչիկյանի, Սոս Սարգսյանի, Անահիտ Սահինյանի, Վիկտոր Բալայանի, Հրաչյա Ղափլանյանի, Վիկտոր Համբարձումյանի մշակութային և գիտական գործունեությունների մասին:

Մյուս հուշագրային սկզբնաղբյուրը, որն ուզում ենք առանձնացնել եղիշե Ասծատրյանի աշխատությունն է¹⁵: Վերջինիս գիրքը հատկանշական է երկու տեսանկյունից: Նա ներկայացնում է.

ա) իր գործունեությունը Հայաստանում սկսած 1947թ.-ից և դրա ընթացքում եղած ձեռքբերումները

բ) իր հետ աշխատած պետական գործիչներին, մասնավորապես՝ Գեորգի Հարությունյանին, Աուրեն Թովմասյանին, Յակով Ջարոբյանին, Անտոն Քոչինյանին, Կարեն Դեմիրճյանին:

Թեպետ նա եղել է հիմնականում տնտեսական ոլորտի աշխատող և պատասխանատու (եղել է կենտկոմի քարտուղար, կուսակցական-պետական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ, ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ և այլն), բայց և այնպես այնտեղ առկա են տեղեկություններ նաև մեզ հետաքրքրող ոլորտի վերաբերյալ, մասնավորապես գրքի այն բաժիններում, երբ նա անդրադառնում է ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարների գործունեությանը:

Ե. Ասծատրյանի հուշերը առավել կարևոր սկզբնաղբյուր են երկրի տնտեսական և արդյունաբերական խնդիրների զարգացման ուսումնասիրությամբ զբաղվող պատմաբանների համար: Դրանք հատկապես կարևոր են Խորհրդային Միության քաղաքական դիմագիծը ճիշտ ընկալելու և բարդ քաղաքական ոլորտում գործունեության հնարավորությունները ճշմարտացի գնահատելու տեսանկյունից: Իսկ ցանկացած, այդ թվում և մշակութային ոլորտի զարգացումը թխում է քաղաքական համակարգի էությունից:

¹⁵ Ասծատրյան Ե., XX դար, Հայաստանի կառուցման ճանապարհին, հուշեր, գիրք առաջին, Ե., 2004:

Որպես հուշագրային սկզբնաղբյուր չի կարելի անտեսել Սարգիս Խաչատրյանի աշխատությունը¹⁶: Նա ևս վարել է կուսակցական պաշտոններ (կուսշրջկոմի քարտուղար, ՀԿԿ կենտկոմի պատասխանատու կազմակերպիչ, ՀԿԿ Հրազդանի շրջկոմի առաջին քարտուղար, ՀԿԿ կենտկոմի կուսակցական հանձնաժողովի, ապա՝ կուսակցական վերահսկողության հանձնաժողովի նախագահ): Ս. Խաչատրյանն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում 1950-1980-ական թթ. Հայաստանի խորհրդային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառների վերաբերյալ: Շատ իրադարձությունների նրա նկարագրությանը հաճախ հետևում են տեսական ընդհանրացումներ, որոնց նկատմամբ կարող են լինել տարբեր գնահատականներ: Հատկապես հետաքրքիր են նրա հուշերի «Ամբողջատիրական պետություն և վերահսկողություն» բաժինը, որն ընթերցելիս համոզվում ենք մեկ անգամ ևս, թե որքան բարդ էր և դժվարին գործել սոցիալատիրական համակարգի պայմաններում: Հուշերից կարելի է տեղեկություններ քաղել թե՛ առանձին շրջաններում (օրինակ՝ Հրազդանում) և թե՛ ամբողջ հանրապետությունում տեղի ունեցած մշակութային վերելքի մասին: Տեղեկություններ կան գիտության և տեխնիկայի նվաճումների, մշակութային օջախների կառուցման մասին: Բայց Ս. Խաչատրյանն իր հուշերում շատ հաճախ անաչառ չէ, հատկապես Ա. Քոչինյանի և Կ. Դեմիրճյանի կյանքի ու գործի նկատմամբ նրա մոտեցումներում:

Եվ վերջապես, այս սերնդի հուշագիրներից ցանկանում ենք առանձնացնել Միքայել Մինասյանի գործը¹⁷: Աշխատությունը ոչ միայն սոսկ հուշագրություն է, այլ ինչպես հեղինակն է նշում՝ «Սոցիալ-բարոյագիտական, քաղաքագիտական-հրապարախոսական մտորումներ հուշագրական և սոցիոլոգիական նյութի հիման վրա»: Սրանում է կայանում այս հուշագրության առանձնահատկությունը: Այն չափազանց գնահատելի է խորհրդային Հայաստանի մշակութային կյանքի, նրա նշանավոր գործիչների վերաբերյալ տեղեկությունների և նրանց տրված գնահատականների տեսանկյունից: Հեղինակը հետաքրքիր

¹⁶ Խաչատրյան Ս., Դավանանքին հավատարիմ, Ե., 2006:

¹⁷ Մինասյան Մ., Ժամանակը, մարդը և նրա գործը, Ե., 2002:

տեղեկություններ է ներկայացնում Վիկտոր Համբարձումյանի, Գրիգոր Ղափանցյանի, Երվանդ Քոչարի, Դերենիկ Դեմիրճյանի, Ա. Ալիխանյանի, Սերգեյ Մերգելյանի, Ֆ. Մոմջյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Հրաչյա Քոչարի և հայ արվեստի բազում այլ նվիրյալների մասին: Եվ ամենակարևորը, նա ի մի է բերում և գնահատում նրանց գործունեությունը: Գրքի մյուս արժանիքն էլ կայանում է նրանում, որ այնտեղ ներկայացվում են հայ մշակույթի և գիտության, ճարտարապետության և այլ բնագավառներում կարևոր դերակատարում ունեցած գործիչների՝ Ա. Քոչինյանի, Ալ. Կիրակոսյանի, Գր. Հասրաթյանի աշխատանքները:

Մշակույթի և մասնավորապես ճարտարապետության բնագավառի հայ մեծերից Վարազդատ Հարությունյանի հուշերը¹⁸ ևս բացառիկ սկզբնաղբյուր են հանդիսանում հայ մշակութային կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար: Ինչո՞ւ են դրանք արժեքավոր.

1. Ապրելով բավականին երկար կյանք՝ Վ. Հարությունյանն ականատես է եղել մշակութային զարթոնքի գրեթե ողջ ընթացքին, որը տեղի է ունեցել Խորհրդային Հայաստանում:

2. Ամփոփական շփման մեջ է եղել հայ գիտության և մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչների հետ, ականատես է եղել նրանց գործունեությանը:

3. Անձամբ լինելով մշակույթի նվիրյալ՝ անվանի ճարտարապետ, հանդես է եկել որպես հայ մշակույթի կերտողներից մեկը:

Այսպիսով, վերոհիշյալ աշխատություններն են այն հիմնական հուշագրային բնույթի սկզբնաղբյուրները, որոնք հարկ համարեցինք ներկայացնել՝ հաշվի առնելով վերջիններիս նշանակությունը՝ 1956-1990 թթ. հայ մշակութային կյանքի զարգացման ընթացքը առավել ամբողջականացված ներկայացնելու տեսանկյունից: ԽՄԿԿ կենտկոմի գաղափարախոսական պարտադրանքը ամենևին չկարողացավ մեզ զրկել ազգային արժեքների հիմքով նոր մշակույթի արարման հնարավորությունից: Սա է ամենակարևոր եզրակացությունը այս հուշագրություններից:

¹⁸ Հարությունյան Վ., Ամոռաց հանդիպումներ, հուշագրություններ, Ե., 1988:

РУБЕН МИРЗАХАНИЯН
Арм. Гос. Педагогический
Университет

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ
АРМЕНИИ 1956-1990 гг.
(МЕМУАРИСТИКА)**

Одним из источниковедческих основ по изучению истории культурной жизни Армении 1953-1990 гг. является мемуаристика. Особо следует отметить значимость мемуаров видных партийных и государственных деятелей изучаемого периода: Антона Кочиняна, Алексана Киракосяна, Владимира Галумяна, Фадея Саркисяна, Карлена Даллакяна, Мгера Мелконяна, Егише Асцатряна, Саркиса Хачатряна, деятелей науки и культуры Вараздата Арутюняна, Микаела Минасяна и других. Несмотря на отдельные проявления субъективизма в оценках событий, в мемуарах содержится богатейший фактологический материал, имеющий научное значение.